

Μαργαρίτα Δρίτσα

Ιστορικός - Παν/μιο Κρήτης

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ: ΜΕΡΙΚΑ ΠΡΩΤΑ ΕΡΕΘΙΣΜΑΤΑ

Στη διάρκεια των τελευταίων 40 χρόνων, τους οικονομικούς ιστορικούς σε διεθνές επίπεδο έχουν απασχολήσει όχι μόνον οι μηχανισμοί της οικονομικής ανάπτυξης, θέμα που διαπραγματεύεται κατεξοχήν η Οικονομική Ιστορία, αλλά και ο ρόλος των ομάδων και των επιχειρηματικών θεσμών που βρίσκονται πίσω και κάτω από τους μηχανισμούς. Τα θέματα αυτά απασχολούν ειδικότερα την Ιστορία των επιχειρήσεων. Επίσης, τα τελευταία χρόνια έχει συγκεντρωθεί πολύτιμο υλικό από αρχαία επιχειρήσεων¹ που καθιστά την έρευνα εφικτή.

Στην Ελλάδα η Οικονομική Ιστορία ασχολήθηκε κυρίως με τους μηχανισμούς μετασχηματισμού της ελληνικής οικονομίας που σχετίζονται με το ρόλο της γεωργίας, του εμπορίου, των συγκοινωνιών, των τραπεζών. Πολύ λιγότερο εξετάστηκαν μέχρι τώρα θέματα βιομηχανίας και εκβιομηχάνισης, ελάχιστα δε ή καθόλου οι κεντρικοί φορείς της οικονομικής ανάπτυξης, όπως είναι οι επιχειρηματίες και οι επιχειρήσεις.

Οι τρόποι και μέθοδοι για αυτού του είδους τις αναλύσεις έχουν αναπτυχθεί αρκετά από την ξένη εμπειρία. Η Ιστορία των Επιχειρήσεων έχει να επιδείξει δύο κυρίαρχες προσεγγίσεις, παρότι συχνά διαπλεκόμενες: Η πρώτη προσέγγιση εξετάζει τις επιχειρηματικές δραστηριότητες σαν επιχείρηση και σαν καινοτομία και τονίζει τη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Εδώ ο λόγος γίνεται φυσικά για τη δράση του επιχειρηματία. Η προσέγγιση αυτή διέπει πολλές από τις πρώτες αναλύσεις για τη Βιομηχανική Επανάσταση, ιδιαίτερα στην Αγγλία κατά την πρώτη και «ηρωική» περίοδό της. Στο θεωρητικό επίπεδο αντλεί τις αρχές της από τις μελέτες του J. Schum-

---

1. Ήδη από το 1958 κυκλοφορεί στη Βρετανία το περιοδικό «Business History ενώ η πρώτη έδρα Ιστορίας των Επιχειρήσεων δημιουργήθηκε το 1959. Στις Η.Π.Α., αντίστοιχες εξελίξεις στο Harvard και αλλού χρονολογούνται από τη δεκαετία του 1920. Επίσης, στη Βρετανία μέχρι σήμερα έχουν συγκεντρωθεί και δημοσιευθεί τα αρχαία περίπου 1000 επιχειρήσεων, είχε δε ιδρυθεί ειδικός οργανισμός για τη διατήρηση αρχείων επιχειρήσεων, το Council for the preservation of business archives το 1934 ή όπως είναι σήμερα γνωστός «Business Archives Council».

peter (the theory of economic development, Cambridge, mass, 1934). Η συστηματική καλλιέργειά της οδήγησε στην ίδρυση στην Αμερική του «Centre for research in entrepreneurial history» στο Πανεπιστήμιο του Harvard. Η δεύτερη προσέγγιση είναι πιο πρόσφατη και αναφέρεται τόσο στην ιστορία μεμονομένων επιχειρήσεων που εξετάζονται με άξονα την οργάνωσή τους, όσο και στην εξέταση γενικότερων επιχειρηματικών δομών στην οικονομία. Στη βρετανική ιστοριογραφία, η θεματολογία δεν εξαντλείται στις επιχειρήσεις μόνον, αλλά το ενδιαφέρον επεκτείνεται σε προβλήματα της γενικότερης λειτουργίας και των συνεπειών της οικονομίας.

Και οι δύο προσεγγίσεις δείχνουν το αυξημένο ενδιαφέρον των ιστορικών για τη βιομηχανική κοινωνία και οικονομία και εκφράζουν με τον τρόπο τους μία διάχυτη περιέργεια ή ανησυχία, εδώ και αρκετά χρόνια, για το ρόλο των επιχειρηματιών στην οικονομική ανάπτυξη τα τελευταία 100 χρόνια.

Η ενασχόληση με το πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης οδήγησε τους ιστορικούς των επιχειρήσεων στην εκλέπτυνση και διαφοροποίηση των προαναφερθεισών προσεγγίσεων. Έτσι σήμερα ορισμένοι από αυτούς εξετάζουν τις επιχειρήσεις σαν θεσμούς, εμπνεόμενοι και από τις αναλύσεις του A. Gerschenkron (*Economic backwardness in historical perspective*, Harvard U.P. 1976). Οι επιχειρήσεις αυτές έχουν έτσι τη δική τους ιστορία. Άλλοι, περνούν σε μία συγκριτική θεώρηση των δομών και της γενικότερης επιχειρηματικής πολιτικής ωθούμενοι από τη σημασία που έχει αποκτήσει ο εταιρικός και διευθυντικός χαρακτήρας της σύγχρονης οικονομίας και η κυριαρχία των μεγάλων επιχειρήσεων². Άλλοι πάλι, Βρετανοί κυρίως ιστορικοί, έχουν αναπτύξει μία τρίτη διάσταση, εξετάζοντας συστηματικά το ρόλο των επιχειρηματιών στη βρετανική οικονομία, τονίζοντας τη σχετική ύφεση του ρυθμού ανάπτυξης στα τέλη του 19ου αιώνα³.

Αφετηρία για τη μελέτη της επιχειρηματικής ανάπτυξης θεωρείται

---

2. Στις σχετικά πρόσφατες εργασίες συγκαταλέγονται οι μελέτες του Alfred D. Chandler, *Strategy and structure: chapters in the history of industrial enterprise*, Cambridge, mass. 1962, του ίδιου, *The visible hand: the managerial revolution in American business*, Cambridge, mass. 1977, Για την αγγλική εμπειρία ειδικότερα βλ. D. F. Channon, *The strategy and structure of British enterprise*, London 1973, τη μελέτη του Leslie Hannah, *The rise of the corporate economy*, London 1976, και του ίδιου ως επιμελητή, το συγκριτικό τόμο με τίτλο *Management strategy and business development: an historical and comparative study*, London, 1976.

3. Αναφέρονται ενδεικτικά οι μελέτες του P. L. Payne, ειδικότερα το *British Entrepreneurship in the nineteenth century*, London 1974, και του D. H. Aldcroft «The entre, preneur and the british economy 1870-1914» *Economic History Review*, 2nd series XVII 1964.

η εξέλιξη της οικονομίας που αποτελεί βάση και αποτέλεσμα της επιχειρηματικής δράσης. Ειδικότερα, η δημιουργία εθνικής αγοράς φαίνεται να είναι άρρηκτα συνδεδεμένη, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την κυριαρχία των μεγάλων επιχειρήσεων. Γίγαντες όπως η General Electric, η Unilever, η Courtaulds, με την πολυεθνική τους δομή δεν ανατρέπουν αυτή την αρχή, ενώ και οι ευκαιρίες που εμφανίσθηκαν για τις μικρές επιχειρήσεις δεν ανέτρεψαν την τάση για επικράτηση των μεγάλων επιχειρήσεων⁴.

Όλες οι προσεγγίσεις παραπέμπουν ρητά ή έμμεσα σε μία θεωρία επιχειρήσεων της οποίας οι αρχές κινούνται ανάμεσα στη νεοκλασική οικονομική θεωρία και στο «συμπεριφορισμό» (behaviourism). Η νεοκλασική προσέγγιση στις διάφορες παραλλαγές της τονίζει το κέρδος ή κάποιους συνφωείς σκοπούς, όπως όγκο πωλήσεων, ευνοϊκούς όρους διαπραγμάτευσης κ.λπ. σαν επιδιώξεις μιας επιχείρησης. Η «συμπεριφορική» προσέγγιση αναλύει τη διαδικασία λήψης αποφάσεων που αναδύεται από την επιχείρηση σαν οργανωτικό και διοικητικό σύστημα. Αποτελεσματικότερες είναι οι αναλύσεις εκείνες που συνδυάζουν τα δύο αυτά συστήματα, εξετάζοντας τις επιχειρήσεις σε σχέση με το εμποροβιομηχανικό πλαίσιο και το ευρύτερο οικονομικό περιβάλλον τους.

Η σημασία της νέας αυτής διάστασης της Οικονομικής Ιστορίας είναι προφανής για την Ελλάδα. Επειδή ακόμη δεν έχουν συγκεντρωθεί κατά συστηματικό τρόπο στοιχεία για τις ελληνικές επιχειρήσεις, προέχει σε ένα πρώτο επίπεδο η καταγραφή της πραγματικότητας και η διατύπωση κάποιων υποθέσεων για την ιστορία τους. Γνωρίζουμε όμως ελάχιστα πράγματα για τη διάρκεια ζωής τους, για τις σχέσεις τους με το κράτος, για την εσωτερική τους δομή και για τη διαπλοκή τους με το περιβάλλον τους.

Οι ελλείψεις αυτές δεν έχουν εμποδίσει τους οικονομικούς ιστορικούς να διατυπώνουν συχνά υποθέσεις, που όμως χρειάζονται διερεύνηση, για το ρόλο των επιχειρηματιών. Οι Έλληνες επιχειρηματίες, ιδιαίτερα όσοι ασχολήθηκαν με τη βιομηχανία, θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για τα αναπτυξιακά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας. Ωστόσο, μας είναι ακόμη λίγο γνωστές οι επενδυτικές τους στρατηγικές, η/οι νοοτροπία/ες τους, οι καινοτομίες — τεχνολογικές, οργανωτικές, εμπορικές — που ενδεχομένως εισήγαγαν, ο βαθμός προσαρμογής τους και η αντίδρασή τους στις προκλήσεις που παρουσίαζε το περιβάλλον μέσα στο οποίο λειτουργούσαν.

---

4. Σχετικά με τις μικρές επιχειρήσεις και την ανταπόκρισή τους στις νέες συνθήκες της αγοράς ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της βρετανικής κλωστοϋφαντουργίας. Βλ. σχετικά το πολύ ενδιαφέρον άρθρο του S.D. Chapman «Small firms in the british textiles industries 1720-1978» στο C.I.H.M.S.S.S., CNRS, *Petite Entreprise et croissance industrielle*, Paris 1981, Τόμ. 1.

Η καταγραφή της πραγματικότητας δεν θα μπορούσε να αντιπαρέλθει μία απόπειρα περιοδολόγησης της επιχειρηματικής δραστηριότητας με άξονα το πρόβλημα της μεγέθυνσης, αφού η εμφάνιση των μεγάλων επιχειρήσεων παρατηρείται σχεδόν παντού στον κόσμο, σαν αναπόσπαστο χαρακτηριστικό γνώρισμα της καπιταλιστικής δομής. Για την Ελλάδα το ερώτημα τίθεται αρνητικά: Γιατί, δεν εμφανίσθηκαν μεγάλες επιχειρήσεις παρά εξαιρετικά αργά και πάλι μόνον σε σχετικά μεγέθη; Οποιαδήποτε απόπειρα διερεύνησης του προβλήματος πρέπει να λάβει υπόψη της ένα σταθερό χαρακτηριστικό των ελληνικών επιχειρήσεων, δηλαδή, την οικογενειακή τους δομή, και την εξέλιξή τους από καθαρά προσωπικές σε ανώνυμες εταιρίες.

Παρόμοιες υποθέσεις έχουν διατυπωθεί για την περίπτωση της Βρετανίας. Έτσι θεωρήθηκε ότι στον οικογενειακό χαρακτήρα των επιχειρήσεων οφείλεται η «καθυστέρηση που παρατηρήθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, όταν η Βρετανία έχασε την πρώτη θέση που κατείχε στο διεθνές οικονομικό σύστημα υπέρ των Η.Π.Α. Ανάλογα επιχειρήματα διατυπώθηκαν επίσης για τη σχετική καθυστέρηση της Γαλλίας (19ος αιών.) Οι οικογενειακές επιχειρήσεις δεν μπόρεσαν να εξασφαλίσουν μία αρκετά μακριά διάρκεια ζωής, αφού βασίζονταν στην ακεραιότητα των εταίρων που τις αποτελούσαν και εξαρτιόνταν από τον έλεγχό τους. Δεν ανέπτυξαν καμία διευθυντική δομή από επαγγελματικά στελέχη, ενώ τα κέρδη αντί να επανεπενδύονται απορροφώνταν από την κατανάλωση, ενισχύοντας τη βραχυπρόθεση οπτική και την αποσπασματική στρατηγική. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις, όπως υποστηρίζονται, αδυνατούσαν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά όχι μόνον στο επίπεδο της συσσώρευσης κεφαλαίων — που άλλωστε δε θεωρείται το μοναδικό κριτήριο ανάπτυξης — αλλά κυρίως σ' εκείνο της αποτελεσματικότητας της χρήσης⁵.

Ο θεσμός των Ανωνύμων Εταιριών που διαδέχθηκε τις προσωπικές οικογενειακές επιχειρήσεις και αποτέλεσε, αποφασιστικό στάδιο στην εξέλιξη των μεγάλων επιχειρήσεων, εμφανίσθηκε σχετικά αργά και πάντως όχι χωρίς προσκόμματα, ακόμη και εκεί όπου η νομοθεσία είχε προνοήσει για την ίδρυσή τους. Στη Βρετανία, παραδείγματος χάριν η καθυστέρηση δεν οφειλόταν τόσο στην απουσία νομικού πλαισίου, αλλά στην έλλειψη πιεστικής ανάγκης να μεταβληθούν οι παλιότερες ιδιωτικές επιχειρήσεις σε

---

5. Για την περίπτωση των βρετανικών επιχειρήσεων βλ. D. H. Aldcroft, «The entrepreneur and the british economy... ό.π. και του P. L. Payne «The emergence of the large-scale company in great britain, 1870-1914» *Econ. Hist. Review*, 2nd ser. XX, 1967 και του ίδιου, *Family business in britain: an historical and analytical survey* στο Akio okochi & s. yuoka eds, *Family business in the era of industrial growth*, Tokyo, 1984.

ανώνυμες αφού οι πρώτες λειτουργούσαν χωρίς ουσιαστικό ανταγωνισμό σε εθνικό και διεθνές επίπεδο μέχρι περίπου τα μέσα του 19ου αιώνα.

Στη Γαλλία αντίθετα, ο ρόλος του κράτους και του θεσμικού πλαισίου υπήρξε κείριος. Η εκπεφρασμένη πολιτική βούληση του γαλλικού κράτους μετά το 1830 να προωθηθεί η εκβιομηχάνιση και ο εκσυγχρονισμός και να παγιωθεί το εθνικό κύρος της Γαλλίας, σήμαινε ότι η ανάπτυξη ξεκίνησε με γρήγορους ρυθμούς αλλά και με πολλές εντάσεις. Το κράτος παρενέβαινε για να εμποδίσει τη δημιουργία ανωνύμων εταιριών τις οποίες θεωρούσε όργανα κερδοσκοπίας και διαφθοράς⁶, εκφράζοντας τη γενικότερη ανησυχία των κυβερνήσεων της περιόδου για την ηθική βάση του καπιταλισμού και της επιχειρηματικής πρακτικής που κρυσταλλωνόταν στο πρόβλημα της κινητοποίησης κεφαλαίων για τη βιομηχανία. Η αρνητική αυτή στάση πάντως δε στάθηκε ικανή να αναστείλει για πολύ την ανάπτυξη μεγάλων εταιριών και τελικώς όλα τα μεγάλα έργα που αναλήφθηκαν από τις γαλλικές τράπεζες βασίστηκαν στη συγκρότηση ανωνύμων εταιριών. Στα 1860 το νέο πλαίσιο που εγκαθιδρύθηκε, ήρε πολλά από τα εμπόδια για την εξέλιξη σύγχρονων μεγάλων επιχειρήσεων. Η τάση αυτή μάλιστα επεκτάθηκε σύντομα και αλλού, όπως στο Βέλγιο όπου, πάντοτε στα πλαίσια της διαδικασίας εκβιομηχάνισης, η ανθρακοβιομηχανία λόγω χάριν αναδιοργάνωσης με το μετασχηματισμό παλιότερων ιδιωτικών επιχειρήσεων σε ανώνυμες εταιρίες και με τη συγχώνευσή τους σε ενιαία συγκροτήματα.

Στα τέλη του 19ου αιώνα πάντως, οι Α.Ε. είναι πλέον παγιωμένος θεσμός στην Ευρώπη. Η νέα αυτή μορφή επιχείρησης επέτρεψε τη συγκέντρωση κεφαλαίων, εξασφάλισε τη διοίκηση από επαγγελματίες και επέτρεψε την επανεπένδυση κερδών σε μακροπρόθεσμη βάση.

Στην Ελλάδα, ο αμιγής τύπος της μεγάλης ανώνυμης εταιρίας εξελίχθηκε πολύ αργά. Σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα επικρατεί η ιδιωτική επιχείρηση και μόλις στα τέλη του αιώνα εμφανίζονται οι πρώτες ανώνυμες εταιρίες, οι οποίες ωστόσο δεν κατόρθωσαν να κινητοποιήσουν όγκο κεφαλαίων ανάλογο με εκείνο των άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Εξάλλου λειτουργούσαν σε μία περιορισμένη αγορά, αφού η ενοποίησή της σε εθνικό επίπεδο καθυστέρησε, αλλά επίσης δεν προσανατολίσθηκαν συστηματικά και προς τις εξαγωγές. Στην περίοδο του μεσοπολέμου παρατηρήθηκε πολ-

---

6. C. Freedman «Joint-stock business organisation in France, 1807-1867» *Business History Review*, XXXIX, 1965 και D. Sherman, «Government policy toward joint-stock business organisation in mid-nineteenth century France» *Journal of European Econ. Hist.*, Τομ. 3, Αρ. 1, 1974. Παρόμοιες συνθήκες επικρατούσαν και σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες, π.χ. στην Αυστρία και Τσεχοσλοβακία. Βλ. σχετικά Α. Teichova & P. L. Cottrell, *International Business and central Europe 1918-1939*, Leicester Un. Press, 1983, σ. 32-33.

λαπλασιασμός των ανωνύμων εταιριών αλλά και πάλι παρέμειναν εν πολλοίς οικογενειακή υπόθεση και παγιδεύθηκαν στο δόγμα της αυτάρκειας της ελληνικής οικονομίας.

Αριθμητικά, η παρουσία τους είναι από πρώτη ματιά εντυπωσιακή: Το 1920 λειτουργούσαν 163 Α.Ε. από τις οποίες μάλιστα το 1/3 περίπου — 50 — βιομηχανικές, ενώ θεαματική υπήρξε η αύξηση στην επόμενη δεκαετία. Μέχρι το 1927 αριθμούσαν 227 εταιρείες στη βιομηχανία μόνον, που συγκέντρωναν κεφάλαια ύψους 2.716.000.000 δρχ. ενώ το 1930 απογειώθηκαν για να φθάσουν στις 873. Οι βιομηχανικές ανάμεσά τους αντιπροσώπευαν το 44% του συνόλου των Α.Ε. και το 58% του συνόλου των επενδεδυμένων κεφαλαίων. Ακολουθούσαν σε αριθμό οι εμπορικές με 15% και κεφάλαια που αποτελούσαν το 10.5% του συνόλου ενώ οι τράπεζες, πολύ λιγότερες αριθμητικά, έλεγχαν το 12.5% του συνολικού κεφαλαίου.

Μετά το 1930 παρατηρείται κάμψη στους αριθμούς των Α.Ε. και των κεφαλαίων που συγκεντρώνουν στη βιομηχανία ενώ αντίθετα οι εμπορικές εταιρίες διπλασιάζουν τα κεφάλαιά τους. Ωστόσο η μείωση αυτή του αριθμού των βιομηχανικών επιχειρήσεων δε δίνει την πλήρη εικόνα διότι αν και η κατανομή τους μέσα στη βιομηχανία αντανακλά την παραδοσιακή δομή του τομέα, δηλαδή,

23 %	κλωστοϋφαντουργικές
18 %	Τρόφιμα
16.4%	Χημικά
10.3%	μηχανολογία
5.7%	ηλεκτρισμός
5.7%	κατεργασία ορυκτών,

σε κεφάλαια διακρίνεται ήδη μεγάλη συγκέντρωση σε ορισμένους κλάδους, π.χ. τιμέντα όπου 4 εταιρίες ελέγχουν την αγορά και θα καταλήξουν λίγο αργότερα στη δημιουργία ενός από τα λιγοστά καρτέλ που σχηματίζονται στην Ελλάδα εκείνη την εποχή.

Τα κεφάλαια που συγκεντρώνονται από όλες σχεδόν τις Α.Ε. Εταιρίες είναι ντόπια, ενώ το ξένο κεφάλαιο δεν ενδιαφέρθηκε σοβαρά στην περίοδο του μεσοπολέμου για τις άμεσες επενδύσεις⁷. Η πλειονότητα των εταιριών αυτών εγκατεστάθηκαν στην περιοχή της πρωτεύουσας, ενώ η δομή τους και η οργάνωσή τους ποίκιλλε ανάλογα με τον κλάδο στον οποίο ανήκαν, με το μέγεθός τους και τις αρχικές συνθήκες ίδρυσης. Οι μεγαλύτερες, ξεκινώντας από την αρχή σαν σοβαρές, επένδυναν όπως φαίνεται σε

7. σχετικά Μαργαρίτα Δρίτσα, *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, 1990, σ. 200-220 και 407-420.

σύγχρονη τεχνολογία επιχειρώντας έτσι να αντεπεξέλθουν στον ανταγωνισμό των μικροτέρων ιδιωτικών επιχειρήσεων, όπως χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση στη χρωματουργία αλλά και στην κλωστοϋφαντουργία.

Οι συγχωνεύσεις δεν χρησιμοποιήθηκαν για την ολοκλήρωση των επιχειρήσεων εξασφαλίζοντας συνδέσεις με τον κλάδο προμήθειας πρώτων υλών και με την αποτελεσματική διάθεση των προϊόντων στην αγορά, αλλά σαν μέσα άμυνας όταν εμφανίσθηκε η απειλή εξόντωσής τους από τον ανταγωνισμό, μέσα στην ελληνική αγορά και κυρίως στην περίοδο της μεγάλης οικονομικής κρίσης του 1929-1932. Επειδή δε οι επιχειρήσεις παραμένουν αρκετά μικρές σε σύγκριση με τις ευρωπαϊκές και ο έλεγχος από τους ιδρυτές είναι ακόμη εφικτός, δεν φαίνονται να πιέζονται για να εφαρμόσουν συστήματα σύγχρονης διοίκησης και εξειδίκευση των διαφόρων υπηρεσιών και τμημάτων τους.

Η οικογενειακή δομή παραμένει κυρίαρχη και σ' αυτό πρέπει να έχει συμβάλει τόσο το σύστημα προστατευτισμού, όσο και η νομοθεσία. Ειδική νομοθεσία για τις Α.Ε. εμφανίζεται αρκετά αργά, στη δεκαετία του 1920. Πρόκειται για μία νομοθεσία που δεν απελευθερώνει τη διαδικασία ίδρυσης Α.Ε. από την κεντρική εξουσία, που δε μειώνει τις γραφειοκρατικές καθυστερήσεις, που αποθαρρύνει τους επιχειρηματίες, που δεν ευνοεί τους μικρούς μετόχους να επενδύσουν τις αποταμιεύσεις τους. Ένα πλέγμα άλλων νομικών διατάξεων που αφορούν τις πτωχεύσεις, τον ανταγωνισμό κ.α. οδηγούν τελικώς σε υπερβολική κατάτμηση των εταιριών και σε υψηλό επιχειρηματικό κόστος⁸.

Οι ανώνυμες αυτές εταιρίες λειτουργούν κατά περίεργους τρόπους: Ανήκουν σ' ένα μικτό τύπο οικογενειακής και ανώνυμης εταιρίας. Αν και λείπουν οι μελέτες για την εξέλιξη του μετοχικού τους κεφαλαίου, υποθέτουμε ότι υπάρχει συγκέντρωση σε λίγα χέρια, τουλάχιστον όσον αφορά τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία. Από μία εκτίμηση⁸, φαίνεται ότι στη δεκαετία του 1920 η Ελλάδα έχει έναν από τους υψηλότερους δείκτες συγκέντρωσης κεφαλαίου, μέσω Α.Ε. στην Ευρώπη. Ωστόσο προσεκτικότερη ανάλυση μειώνει τη σημασία αυτής της διαπίστωσης. Βάσει του νόμου, παλιές εγκαταστάσεις μπορούσαν ν' αποτελέσουν πάγιο κεφάλαιο μιας Α.Ε. μετά το θάνατο ενός επιχειρηματία και τη μετατροπή της παλιάς επιχείρησης σε ανώνυμη και εκτιμώμενες στις τρέχουσες τιμές — συνήθως υψηλότερες — είτε λόγω της ανατίμησης περιόχων στις οποίες βρίσκονταν, ιδιαίτερα μετά την εγκατάσταση των προσ-

---

8. Βλ. το πολύ ενδιαφέρον άρθρο, μάλιστα για την εποχή που δημοσιεύθηκε, Α. Pepelassis, «The legal system and economic development in Greece» *The journal of economic history*, Τόμ. XIX, Ιούνιος 1959, Αρ. 2.

φύγων, είτε εξ αιτίας του πληθωρισμού, απέδωσαν υψηλά κέρδη στους μετόχους. Μετά το 1925, τα καθαρά κέρδη επιχειρήσεων που εμφανίζονταν στους ισολογισμούς δεν φορολογούνταν. Φορολογία επιβαλλόταν μόνον στα μερίσματα και είναι χαρακτηριστικό ότι το 1926 όταν θεσπίσθηκε ο νόμος περί Α.Ε., μειώθηκαν δραστικά τα διανεμόμενα κέρδη. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις προτιμούσαν να μη δείχνουν καθόλου διανεμόμενα κέρδη. Αν και ουσιαστικά προσωπικές επιχειρήσεις, ο χαρακτήρας της ανώνυμης εταιρίας επέτρεπε στους επιχειρηματίες να έχουν μικρότερη νομική ευθύνη και υψηλότερα κέρδη. Εξάλλου, καθιστούσε την πρόσβαση σε τραπεζικές πιστώσεις ευκολότερη.

Στις συνθήκες αυτές δεν πρέπει να εκπλήσσει το γεγονός ότι οι πρωτοβουλίες από μέρους των επιχειρηματιών υπήρξαν περιορισμένες ως προς την εισαγωγή νέων μεθόδων παραγωγής, επίτευξης καθετοποίησης ή άλλων εκσυγχρονιστικών συστημάτων. Αντίθετα, έντονες ήταν οι απαιτήσεις για μεγαλύτερη προστασία από το κράτος που φυσικά περιλάμβαναν και τον περιορισμό της φορολογίας.

Στις ανασφαλείς συνθήκες της ελληνικής αγοράς — περιορισμένη και με χαμηλά εισοδήματα όπου λειτουργούσε μία πληθώρα καθαρά παραδοσιακών μικρών μονάδων που ανήκαν περισσότερο στη βιοτεχνία — οι επιχειρηματίες προτιμούσαν αφενός να διαφοροποιούν την παραγωγή τους, διαθέτοντας μεγάλη ποικιλία καταναλωτικών προϊόντων, και αφετέρου να δημιουργούν πολλές παράλληλες επιχειρήσεις εκεί όπου διέβλεπαν μεγαλύτερες δυνατότητες κέρδους — πάντοτε μικρές με προσωπικό/οικογενειακό χαρακτήρα — χωρίς ωστόσο αυτές να εντάσσονται σε ένα ενιαίο πλαίσιο ή να δημιουργούν προϋποθέσεις για καθετοποίηση της παραγωγής. Ούτε φαίνεται να τους απασχολούσε η διατήρηση της θέσης τους στην αγορά παρά μόνον η επιδίωξη κέρδους. Εξάιρεση αποτελούσε ο κλάδος των τσιμέντων και μερικές ακόμη άλλες δραστηριότητες. Η στρατηγική αυτή αποδείχθηκε λανθασμένη πολλώ δε μάλλον που στην περίοδο του μεσοπολέμου ανασυγκροτήθηκε ολόκληρη η μεγάλη ευρωπαϊκή βιομηχανία, εισέβαλε στην Ευρώπη η αμερικανική βιομηχανία με γιγαντιαία συγκροτήματα και τα καρτέλ αναπτύσσονταν ραγδαία μονοπωλώντας αγορές, καθιστώντας έτσι αδύνατη την επιβίωση της ελληνικής βιομηχανίας που δε διέθετε ούτε την οργάνωση, ούτε τα κεφάλαια, ούτε το δυναμισμό που χρειαζόταν.

Οι παρατηρήσεις που προηγήθηκαν σκοπό είχαν να θέσουν κατ' αρχάς το πρόβλημα και να επισημάνουν ορισμένα αδρά χαρακτηριστικά της εξέ-

λιξης των ελληνικών επιχειρήσεων, ιδιαίτερα στην περίοδο του μεσοπολέμου. Πολλές άλλες παράμετροι δεν μπορούν να αναπτυχθούν εδώ, όπως η κρατική πολιτική, το πιστωτικό σύστημα, οι ιδιοτυπίες της ελληνικής αγοράς, η τεχνολογία η επιχειρηματική νοοτροπία, η κοινή γνώμη, που είναι απαραίτητες για την πληρέστερη εξέταση της ιστορίας των ελληνικών επιχειρήσεων.